

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО
ЦЕНТРАЛЬНОГО ГАЛИЦЬКО-БУКОВИНСЬКОГО КОМІТЕТУ
ДОПОМОГИ ЖЕРТВАМ ВІЙНИ ТА ГОЛОВНОЇ РАДИ ГАЛИЦЬКИХ,
БУКОВИНСЬКИХ ТА УГОРСЬКИХ УКРАЇНЦІВ
(ТРАВЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 рр.)**

© Хома І.Я., 2008

Розглянуто загальні питання створення та діяльності в добу Центральної Ради західноукраїнських громадсько-політичних чинників – Українського Центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни та Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців.

The publication is devoted to general questions of creation and activity in the time of Central Rada of the West-Ukrainian public-political factors – Ukrainian Central Galichina-Bukovina committee of helping the victims of the war and Main rada of Galichina, Bukovina and Hungarian Ukrainians.

На сучасному етапі розбудови Української держави відродження національної пам'яті є одним з пріоритетних завдань історичної науки. У цьому контексті, попри накопичений за роки незалежності значний фактичний та теоретичний матеріал доби Центральної Ради, проблема створення та діяльності Українського Центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни та Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців не стала предметом спеціального дослідження. Ця проблема має наукову перспективу не тільки з позиції заповнення історичної прогалини, але піднімає багато загальних проблем, які також потребують наукового розроблення. З огляду на це, привертає увагу те, що в державотворчому процесі періоду Центральної Ради безпосередньо чи опосередковано не взяла участі жодна західноукраїнська політична сила.

Мета роботи – розкрити загальні питання створення основних напрямків діяльності та місця Українського Центрального Галицько-Буковинського комітету та Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців у громадському, політичному та військовому житті України у вказаний період.

На час утворення Центральної Ради частина вихідців із західноукраїнських земель, яких ця подія застала в Києві в статусі біженців, виселенців та військовополонених, об'єднувалась навколо "Товариства опіки й допомоги для українців Галичини". Засноване це товариство було приблизно в середині 1915 р. відомим вже на той час галицьким громадсько-політичним діячем С. Федаком [1, с. 555], якого 18 лютого 1915 р. було арештовано у Львові російською військовою адміністрацією і вивезено за межі Східної Галичини. Цього ж таки дня разом з ним було заарештовано професора В. Охримовича, директора "Народної торгівлі" М. Заячківського, ректора духовної семінарії Й. Боцяна, директора українського національного музею І. Свенціцького, професора В. Шухевича та інших [2]. Свідченням того, що це товариство було засноване у вказаний вище період, може бути лист С. Федака від 2 (15) вересня 1915 р. з Києва до В. Охримовича, який перебував в селі Голтявино, Пінчучької волості Єнісейської губернії [3, арк. 2]. Зокрема, С. Федак запитує, чи отримав В. Охримович грошовий переказ. Правда, потребує уточнення назва цього товариства, оскільки у знайдених нами документах, вона не вказується. Так, в листі від 20 (3 грудня) листопада 1915 р. С. Федак згадує комітет, на адресу якого писав листи В. Охримович, але не вказує офіційної назви [3, арк. 8].

У березні 1917 р. члени товариства підтримали утворення Центральної Ради і приєдналися до її політичної легітимізації як українського представницького органу в складі Росії. Зокрема ця подія

позначилась утворенням “Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді”. З цього приводу сучасний дослідник О. Рубльов пише, що комітет було створено 4 травня 1917 р., а 7 жовтня перейменовано на “Український Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді” (далі – Галицько-Буковинський комітет) [9, с. 61]. Під цією назвою комітет працював до кінця квітня 1918 р. [4, арк. 325]. У тім зауважимо, що у звіті Галицько-Буковинського комітету від 8 квітня 1918 р., початок роботи ведеться від 1 травня 1917 р. [5, с. 3].

Основними сподвижниками діяльності комітету були галичани І. Базяк (голова комітету на 8 квітня 1918 р. [5, с. 3]), І. Герасимович, М. Заячківський, І. Лизанівський, Д. Левицький, В. Охримович, В. Сабат, Г. Тершаковець (начальник канцелярії комітету на 8 квітня 1918 р. [5, с. 3]), М. Шухевич та інші [6].

Для певної ясності зазначимо, що при Галицько-Буковинському генерал-губернаторстві крайовим комісаром, з правами генерал-губернатора якого з 9 квітня 1917 р.* був Д. Дорошенко [7, с. 37; 8, с. 32], діяла Галицько-Буковинська комісія. Ця комісія працювала в Києві до кінця квітня 1918 р. [4, арк. 2, 125] і значною мірою була пов’язана з Галицько-Буковинським комітетом [5, с. 1].

До основних функцій комітету входило надання матеріальної, моральної та правової допомоги біженцям, виселенцям і військовополоненим українцям із-під австрійських українських земель. При комітеті діяло бюро працевлаштування [9, с. 61]. У звіті від 8 квітня 1918 р. зазначено, що матеріальна допомога надавалась через два фонди. Зокрема, це фонд для виселенців, який формувався з коштів, які надходили від Галицько-Буковинської комісії, Всеросійського земського союзу й добровільних внесків, та фонд, який формував кошти, що надходили від українських емігрантів із Сполучених Штатів Америки.

З 1 травня по 31 грудня 1917 р. на рахунок першого фонду поступило 151 425 карбованців, 44 копійки. З них 9577 крб. 72 коп. було надано тим, хто повернувся із заслання, 26570 крб. 01 коп. видано для тимчасового проживання в Києві, 14395 крб. 20 коп. вислано секціям комітету поза Київщиною. Загалом на 31 грудня 1917 р. було освоєно 64461 крб. 11 коп., а допомогу надано 1360 особам.

Другий фонд з 1 травня 1917 до 9 березня 1918 рр. зібрав 102966 крб. 58 коп. З них 100000 крб. комітет отримав від організацій американських українців. Своєю чергою, за рахунок цих коштів було надано допомогу: 536 виселенцям – 20210 крб. 85 коп.; 438 військовополоненим – 5898 крб.; трьом комітетам за межами України – 1530 крб. тощо. Усього в цьому напрямку допомоги було освоєно 35785 крб. 60 коп. Також у звіті відзначено, що з 1 травня до 31 грудня 1917 р. на адресу комітету надійшло 2217 листів від виселенців, біженців та військовополонених [5, с. 1–6].

Одночасно з липня 1917 р. Галицько-Буковинський комітет стараннями окремих його членів поступово починає займатись не тільки гуманітарною та правовою допомогою, але представляти політичні погляди й державницькі прагнення найбільш активної частини українців австро-угорського підданства, які перебували в Києві. Передусім це пов’язано із створенням окремого військового формування з військовополонених українців західноукраїнських земель. Дискусія з цього питання розпочалась приблизно в липні 1917 р. Це було пов’язано насамперед з останнім масштабним наступом російської армії 16 червня 1917 р. на Південно-Західному фронті, який завершився для неї катастрофою [10, с. 72–77]. Адже внаслідок цього наступу в полон потрапило близько 457 Українських Січових Стрільців [11]. Більшість з них було розміщено в Дарницькому пересильному таборі поблизу Києва [12, с.48].

Для того, щоб відвернути їх від вислання за межі України, силами Українського Генерального Військового комітету (далі – УГВК) і Галицько-Буковинського комітету було організовано втечі. На думку В. Кедровського, який на той час був заступником голови УГВК, це було єдино правильним рішенням цієї проблеми [13, с. 211]. Львівська щоденна газета “Діло”, яка відстежувала долю полонених УСС, у статті “По сім і тім боці Збруча” від 4 серпня 1917 р. відзначала, що участь в організації втеч брали солдати українізованого полку ім. П. Полуботка [14].

* Дати до березня 1918 р. подаються за старим стилем.

Як наслідок, у Києві та околицях зосередилась значна кількість військовополонених УСС, які повинні були стати основою західноукраїнської військової формації. Для цього в серпні 1917 р. під керівництвом січового стрільця сотника В. Дідушка, який належав саме до останньої хвилі полонених, розпочалися організаційні заходи із створення формування [15, с. 56–57]. Він сформував групу з військових галичан для проведення роз'яснювальної, агітаційної роботи та підготовки необхідної документації. До цієї групи увійшли військовополонені усуси: К. Воєвідка, Ф. Черник, І. Чмола, Р. Дашкевич [16, С. 197], а з вересня 1917 р. до них приєднався Є. Коновалець [17, с. 29]. Двоє останніх служили в полках крайової оборони армії Австро-Угорщини [17, с. 20; 18]. Помітною фігурою у цій справі став галичанин І. Лизанівський, який представляв Галицько-Буковинський комітет.

Тільки 12 листопада 1917 р. було видано наказ про формування у складі українізованого полку імені П. Дорошенка – Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців [6, с. 79]. За визначенням сучасного дослідника В. Голубка, курінь став першою справді регулярною національною частиною [10, с. 120]. Озвучено наказ було того самого дня на віче, яке проходило в педагогічному музеї у присутності близько 2,5 тисячі осіб. Організував віче Галицько-Буковинський комітет як протест на рішення уряду Австро-Угорщини від 5 листопада 1916 р. про надання полякам автономії і спробу останніх приєднати Холмщину, Полісся і частину Волині до Польського королівства [19]. Серед присутніх були біженці, виселенці, військовополонені українці австро-угорського підданства, чеська делегація на чолі з Т. Масариком, румунське представництво Буковини, очолюване Емануїлом Ісопеску, М. Шаповал – від Української партії соціалістів-революціонерів, А. Ніковський – від Української партії соціалістів-федералістів, генеральний секретар судових справ М.Ткаченко, генеральний секретар військових справ С. Петлюра та інші [20, с. 417].

Відкрив віче член Галицько-Буковинського комітету І. Лизанівський доповіддю про політику національних сил Східної Галичини під час війни та значення вищезгаданої австрійсько-польської угоди. Після виступів Т. Масарика і Є. Ісопеску слово було надано С. Петлюрі, який відзначив перспективи співпраці та обставини, за яких УНР зможе реально стати на захист західноукраїнських земель словами: "... що для того, щоб не допустити до насильства над частиною українського народу, треба мати передовсім реальну силу. Я вірю – ... що Галичина і Буковина будуть приєднані до Української Республіки, як тільки в час заключення мирних переговорів Україна буде мати доволі збройних сил. А силу ту треба творити зараз і без зайвих слів ... Від вас залежить теж успіх нашої роботи, а Генеральний Секретар подбає, щоб всіх полонених перевести на Україну" [19].

Підсумком проведеного віче стала спільна резолюція, у якій було вказано: "1. Стоючи на основі, як найповнішого самовизначення українського народу, ми домагаємося злучення всіх українських земель в одну цілість... 2. Звертаємось і закликаємо всіх галицьких українців по обох боках боевої лінії стати до як найрішучішої боротьби проти австро-польського імперіалізму ..." [19].

Атмосфера, в якій проходило віче, а, особливо, виступ С. Петлюри, який супроводжувався вигуками: "Всі підемо битись за наш край!" [19], засвідчила оптимістичне переконання присутніх у поширенні під егідою Центральної Ради революційних державотворчих процесів на підавстрійські українські землі. Особливо, якщо взяти до уваги те, що на листопад 1917 р., крім декларативних заяв, не відбулось жодного діалогу між провідними національними силами по обидва береги р. Збруч.

В такий спосіб Галицько-Буковинський комітет спробував стимулювати ці процеси з Києва. Для цього, крім Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, при комітеті було створено політичний осередок – Тимчасову Головну раду галицьких, буковинських та угорських українців (далі – Головна рада), яка в середині березня 1918 р. була перейменована на Головну раду галицьких, буковинських та угорських українців (далі – Головна рада). Очолив раду І. Лизанівський. Вперше Головна рада заявила про себе публічно 30 листопада 1917 р., видавши відозву, яка закликала вступати вихідців із західноукраїнських земель в курінь Січових Стрільців. Зокрема в ній говорилось: "Ми галицькі, угорські і буковинські українці, сини єдиного українського народу в

цей важкий час, почувавши свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти як найдіяльнішу участь в творенні нового ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ. Сповняючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено в Третім Універсалі...". Відозву підписали І. Лизанівський, О. Лисенко, Ф. Черник, М. Низкокклон, І. Чмола, Є. Коновалець і Р. Дашкевич [12, с. 16; 20, с. 419].

Зазначимо, що це організоване найбільш активними українцями із Східної Галичини віче стало першим їх прилюдним заходом, на якому вони розвинули нові ідеологічні засади боротьби за незалежність, суверенітет та соборність Української держави, в основу яких можна покласти гасло: "Через Київ на Львів!".

У подальшому діяльність Галицько-Буковинського комітету не відзначається публічністю. Натомість посилюється роль Головної ради та, особливо, куреня Січових Стрільців*.

У грудні 1917 р. з початком Першої більшовицько-української війни Головна рада дещо змінює засади боротьби за Українську державу. Для цього 7 січня 1918 р. в приміщенні педагогічного музею було проведено чергове віче. Відкрив його І. Лизанівський, який дотримуючись заяв, проголошених ще 12 листопада 1917 р., відзначив, що "... австро-угорські українці, незважаючи на те, що вони є громадянами іншої держави, а не Української Республіки, повинні стати в оборону цієї Республіки, бо, по-перше, вони належать до того самого українського народу, який тепер спромігся після віків неволі створити власну державу, а по-друге, тільки українська держава стане в оборону галицької частини українського народу". При тому, як на той час, точно визначив загрози на шляху утвердження України як самостійної, суверенної та соборної держави: "внутрішнє безладдя", польський імперіалізм та "Московщина" [21; 22]. З огляду на це, у резолюції, яка була ухвалена одногосно, записано: "... всі здатні носити зброю австро-угорські українці, незалежно від того чи вони є втікачі, чи виселенці, чи бранці, а також незалежно від того, які громадські посади вони займають, повинні не гаючи ні одного дня, записатися в полк "січових стрільців" для боротьби з всіма тими, які відважаться зробити замах на самостійну Українську Народну Республіку" [22].

З поверненням на початку березня 1918 р. Центральної Ради і уряду до Києва Головна рада активно включилась у державотворчий процес, залишаючись і надалі з командою куреня Січових Стрільців єдиними західноукраїнськими військово-політичними чинниками. Вже 11 березня вона почала видавати газету "Наша думка", яка стала основною трибуною для популяризації ідей об'єднання українських історичних земель в один державний організм. Зокрема, у першому номері Петро Дідушок, оцінюючи ситуацію, яка склалась після Першої українсько-більшовицької війни, заявив, що "цей момент (Самостійна Україна – І.Х.), однак, ще не прийшов, і помиляються ті, котрі признання Самостійної України поодинокими державами вважають кінцевим вислідом нашої боротьби за нашу велику державність ... Акти, трактати і маніфести – це лиш слова, ... державну будівлю з реальною внутрішньою і зовнішньою силою строїться не словами, а ділом. Границі України ще не вирівняні ...". В продовження цієї теми В. Гіжовський в статті "Галичани чи українці" пише: "...галицько-буковинські січові стрільці зрошували своєю кров'ю вулиці та площі Києва, то робили це не для добра Львівського чи Стрийського повіту, а для добра України як цілості" [23].

"Питання на часі" ("Чи варто вертатись українцям на підавстрійські землі після миру, чи залишитися на Україні?") під таким заголовком у 2-му номері "Нашої Думки" було надруковано

* Детальніше про діяльність формації Січових Стрільців у добу Центральної Ради див.: Хома І.Я. Місце та роль І куреня Січових Стрільців у Першій українсько-більшовицькій війні (січень–лютий 1918 р.) // Військово-науковий вісник. – Львів, 2006. – Вип. 8. – С.266–280; Хома І.Я. Військове формування Січових Стрільців Наддніпрянщини в боротьбі за державність України в 1917–1919 рр.: Автореф. ... канд. іст. наук. – Львів, 2007. – 19 с.

статтю, зміст якої розкриває позицію найбільш активної частини українців, переважно із Східної Галичини, стосовно їх місця в подальших державотворчих процесах на Наддніпрянщині: "... візьмим на увагу цей факт, що до війни зв'язки між обома частинами України були дуже слабкі, що громадянське життя тут і за кордоном йшло іншими дорогами і через те вже в самім виконанні і національній свідомості, як і характері, є помітна різниця між українцями по обох боках кордону, і чи буде можлива через те дальша спільна, вже планова праця... За кордоном (Східна Галичина – І.Х.) знайдеться відповідне число людей до праці, навіть по залишенню тут (Наддніпрянщина – І.Х.) певної кількості інтелігентних сил... А тоді центр, коли буде сильний, то й країни ... матимуть відповідну точку опори... От тут стануть в великій пригоді закордонні українці ... а не так, як це дотепер робили... З залишенням тут більшої кількості закордонних українців вдасться нав'язати тісні зносини між Українською державою і закордонною частиною України так, що новий рух, який там безперечно почнеться, не буде відбуватися зовсім відірвано і без впливу Української держави ..." [88].

З огляду на вищесказане, відзначимо, що, крім заяв, проводились і практичні кроки щодо зближення національних сил по обидва береги р. Збруч. Так, 24 березня 1918 р. було проведено засідання Головної Ради, Стрілецької ради за участі делегації із Східної Галичини в складі В. Панейка, В. Бандрівського та офіцерів легіону УСС. Засідання було присвячене обговоренню тогочасного положення в УНР. Серед тих, хто виступав з доповіддю, були І. Лизанівський, Є. Коновалець, В. Панейко і В. Бандрівський. Якщо перші двоє говорили про ситуацію в УНР, місце та роль Січових Стрільців, завдання на майбутнє, які відповідали вищевказаними цитатам, то двоє останніх заявили, що: "...нагальна опінія за кордоном (в Східній Галичині – І.Х.) вповні солідарна з нашим (Головної ради і Січових Стрільців – І.Х.) поступованням та завданням ..." [24].

Не менш активно в цей час обговорювалися таємні статті Брестського мирного договору, які були підписані з Австро-Угорщиною і стосувались Східної Галичини та Буковини, а також полеміка, яка розгорнулася навколо них в польських політичних колах. Загалом було поставлено під сумнів можливість через ці статті здійснити об'єднання українських земель, зазначаючи, що "...поляки, хоч якби вони запевняли про свою прихильність до нашого національного життя, вони ніколи не були і не будуть нашими друзями. Їх життєві інтереси йшли і йдуть в розріз з нашими інтересами. Як бачимо, коїться інтрига, яка при податливості австрійського правительства супроти поляків, може болюче ударити по нашій народній організмі і з ... мирного договору зробити "клочок бумаги!" [25]. У зв'язку з цим присутність польських збройних формувань на території Наддніпрянщини розглядалась як пряма загроза для Української Народної Республіки.

На цьому тлі помітним є те, що військовополонені, біженці та виселенці австро-угорського підданства з поверненням до Києва Центральної Ради та Ради Народних міністрів були позбавлені права отримати українське громадянство. Стосовно військовополонених, то, на думку В. Довбні, – це було пов'язано з VI статтею Брестського мирного договору, відповідно до якої "Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому, хіба б вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю" [12, с. 35]. Проте в своїй основі ця проблема була пов'язана з законом про громадянство Української Народної Республіки від 2–4 березня 1918 р. Оскільки за цим законом українці у вищевказаних правових статусах були позбавленні можливості відразу отримати українське громадянство [26, с. 75].

Характерно, що з цього приводу це вже була друга дискусія, адже перша виникла ще в грудні 1917 р. У той час приводом став проект закону про громадянство, який був розроблений Генеральним Секретаріатом і попередньо прийнятий Центральною Радою відповідно до проголошеного III Універсалом державного устрою [27, арк. 16]. Усі зауваження тоді зняв генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін роз'ясненнями та поправками до закону: "Між тим до Генерального Секретаріату міжнародних справ вступає сила прохань від воєннополонених українців, проживаючих на Україні, про прийом їх до українського громадянства. Ці воєннополонені не можуть лічитися особами, які мають сталу осілість на Україні, і тому виникає питання, як з ними бути... Вважаючи, що в російському законі про підданство ... жадних обмежень задля вступу воєннополонених в російське підданство не було встановлено, я міркую, що тим більш

не повинно бути таких обмежень в Українській Народній Республіці, а тому прошу Генеральний Секретаріат неодмовити в ухвалі слідуючих змін і доповнень до закону про українське громадянство: 1. В артикулі першому закону слова "мають сталу осілість" замінити словами "живуть". 2. Додати примітку: Згадані правила поширюються також на воєнополонених, заручників і виселенців" [21, арк. 16]. Однак, як показав час, ці зауваження не були взяті до уваги.

У другому випадку Головна рада після обговорення закону про громадянство на засіданні 19 березня 1918 р. направила Раді Народних Міністрів клопотання про усунення перепон у прийнятті українського громадянства [77]. Що стосується особового складу Січових Стрільців, який в більшості складався з військовополонених, то клопотання зводилось до таких вимог – дозволити: 1. Залишитися на території України. 2. Формувати полки. 3. Всі частини Січових Стрільців залишити у підпорядкуванні Міністерства військових справ Української Народної Республіки. Клопотання, доповідачем по якому виступив Голова Ради Народних Міністрів В. Голубович, було розглянуто на засіданні Ради Народних Міністрів 25 березня 1918 р. В результаті уряд задовольнив їх прохання [12, с. 35].

Після державного перевороту 29–30 квітня 1918 р. Головна рада, якою деякий час керував полковник Є. Коновалець, продовжувала діяльність в опозиції до гетьманату.

Отже, державотворчий процес на Наддніпрянщині в період Центральної Ради був представлений трьома західноукраїнськими, за походженням засновників та сподвижників, силами: двома громадсько-політичними – Українським Центральним Галицько-Буковинським комітетом допомоги жертвам війни та Головною радою галицьких, буковинських та угорських українців, і однією військовою – формацією Січових Стрільців. Їх створення не було ініційовано жодною провідною національною силою Східної Галичини та Наддніпрянщини, а діяльність є наглядним прикладом подолання психологічних, ідеологічних, політичних, правових та інших перешкод на шляху до об'єднання українських історичних земель у єдиний державний організм.

1. Баран З. Степан Федак до образу львівського "неполітика" // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 1999. – Т.3. – С.553–561. 2. Діло. – 10 квітня 1915. 3. Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДА, м. Львів). – ф. 372. о.1. спр. 91; 4. ЦДА, м. Львів. – ф. 581. о.1. спр.5. 5. Звіт Українського Центрального Галицько-Буковинського комітету допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді. – К., 1918. – 8 с. 6. Хома І. Становище військовополонених-українців австро-угорської армії на Наддніпрянщині (весна–осінь 1917 р.) // Вісник Національного університету "Львівська політехніка" "Держава та армія". – Львів, 2005. – №528. – С. 74–81. 7. Лупадін О. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – № 3. – 2007. – С. 37. 8. Вівсяна І. Національно-культурне єднання Галичан і Наддніпрянців у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К.в, 2002. – С. 23–39. 9. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – 648 с. 10. Голубко В. Армія УНР 1917 – 1918. – Львів, 1997. – 288 с. 11. Українське слово. – 1 серпня 1917. 12. Довбня В. Січові Стрільці кївського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років: організація та правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. П.П. Михайленка. – К., 2002. – 220 с. 13. Кедровський В. 1917 рік. Спогади. – Вінніпег, 1967. – 526 с. 14. Діло. – 4 серпня. – 1917. 15. Головацький І. Василь Дідушок: полковник, отаман: хроніка життя і діяльності (1889–1937). – Львів, 1998. – 128 с. 16. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918. – Львів, 1936. – 375 с. 17. Мірчук П. Євген Коновалець. – Львів, 1990. – 108 с. 18. Лялька Я. Батько артилерії армії УНР генерал-хорунжий Роман Дашкевич // Високий замок. – 4 березня 2002. 19. Народна воля. – 27 (14) листопада 1917. 20. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 р.р. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1.: Доба Центральної Ради. – 458 с. 21. Діло. – 2 лютого. – 1918. 22. Народна воля. – 9 (22) січня 1918. 23. Наша думка. – 11 березня 1918. 24. Наша думка. – 1 квітня 1918. 25. Наша думка. – 22 квітня. – 1918. 26. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України 1917–1920. – К., 1997. – 208 с. 27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 4. 28. Діло. – 30 березня. – 1918.